

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ТА РОЗВИТОК СТАНОВЛЕННЯ ОПІКУНСЬКОЇ СІМ'Ї

Постановка проблеми. Для українського суспільства актуальною є проблема опікунських сімей. Вона вимагає свого розв'язання, оскільки сім'я – найперший фактор соціалізації дитини, від неї залежить, яким буде наше майбутнє, наше суспільство.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Питанням встановлення опіки і піклування над дітьми ще до прийняття нових ЦК України і СК України значну увагу приділяли в своїх наукових публікаціях Н. Єршова, С. Іванова, О. Карпенко, В. Мороз, А. Нечаєва, Г. Стасюкта та інші. Науковці Т.К. Завгородня, Н.В. Лисенко, Д. К. Мажец, Б.М. Ступарик висвітлювали проблему історичного розвитку опіки в Україні у підрозділі монографії «Опіка над дітьми в добу трансформації суспільного устрою».

Результати дослідження та їх обговорення. Трансформація соціально-економічних умов життя українського суспільства, орієнтація держави на гуманістичну соціальну політику поставили питання ініціювання в країні деінституалізації утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та відновлення сімейних форм державної заміщувальної опіки. Саме тому метою нашої статті є розкрити аспекти становлення опіки та появи опікунських сімей на території України. Опіка над дітьми на українських землях завжди була однією з найважливіших функцій суспільства. Як стверджують історики педагогіки, культурі українців завжди були притаманні традиції гуманного, бережливого ставлення до немічних і обездолених людей, а особливо до людей, як найбільш беззахисних серед них. Важливе значення у становленні розвитку опіки мали вірування праукраїнців, в Пантеоні яких не було жорстоких богів, що сприяло формуванню добродітності і милосердя. Створення Київської Русі і прийняття християнства, заснування церков і розвиток освіти стали могутнім чинником розвитку традицій милосердя та добродітності. Як свідчить вивчення джерельної бази, зокрема літописів та хронік, київські князі офіційно зобов'язували духовенство здійснювати соціальну опіку, надавати необхідну допомогу не тільки дітям, але й усім потребуючим, створюючи притулки, школи різного типу та інші заклади опіки, для чого виділяли для церкви десятку частину від доходів княжої скарбниці. Особлива увага зверталася на опіку над дітьми-сиротами та підкинутими дітьми. Їх опікою займалися спеціально виділені громадою старші люди. Виділені громадою опікуни піклувалися про

харчування дітей, їх фізичний розвиток, передавали їм моральні правила людського співжиття. Після упадку Київської Русі та іноземної окупації турботу про опіку перебрали на себе церкви, монастирі та релігійні об'єднання [1, с. 43-44]. До початку XVIII ст. піклування покинутих незаконнонароджених дітей та дітей-сиріт не було предметом уваги уряду, хоча сирітські будинки існували давно. У XVIII ст. вони перебували у відання патріаршого наказу. Перша спроба створити «сиротинці» – установи для сиріт та незаконнонароджених була зроблена новгородським митрополитом Іовом. У 1706 році ним на власні кошти у Холмово-Успенському монастирі (біля Новгороду) був відкритий такий заклад. На утримання його Петро I визначив доходи з деяких монастирських вотчин. А у 1715 році ним був виданий наказ про створення у Москві та в інших містах при церквах закладів, до яких би приносили незаконнонароджених дітей, їх пропонувалось утримувати за рахунок губернських коштів, але після смерті Петра I ці притулки почали закриватися. Більш успішна робота в галузі піклування, виховання та навчання дітей проводилась у період царювання Катерини. У 1763 році нею був створений перший у Москві виховний будинок для незаконнонароджених дітей та дітей-сиріт. Він був заснований як державний заклад, але будуватися повинен був за громадські кошти. Пізніше подібні будинки відкрилися у Петербурзі, Воронежі, Оренбурзі та інших містах.

Але в період свого існування система громадського піклування дітей, які залишились без піклування батьків, зазнавала нестачу коштів і, як наслідок цього, висока дитяча смертність була саме серед вихованців названих закладів. Катерина II, яка заклала підвалини розгорнутої мережі виховних будинків в Росії, вперше законодавче закріпила принцип передачі дітей-сиріт до сімей – указ від 7 листопада 1775 року.

Особливостями системи громадського піклування про дітей-сиріт було:

- 1) становий характер піклування; залежно від стану, до якого належала дитина, вона могла бути вміщеною до того чи іншого закладу;
- 2) притулки, виховні будинки та інші подібні заклади існували за рахунок змішаного фінансування. Частина коштів надавала держава. А інша частина надходила від різноманітних благодійників, а також ці заклади існували і за рахунок власної комерційної діяльності;
- 3) заклади у більшості були розраховані на утримання дітей з середніх верств населення або дітей, які не мали власного майна, оскільки інші існували саме за рахунок останнього під піклуванням родичів чи інших людей;
- 4) більшість закладів була розрахована на невелику кількість дітей.

На українських землях в час їх входження до складу російської імперії діяли всі закони Росії, в тому числі й ті, які регулювали суспільну опіку. В кінці XVII – на початку XIX ст. на Україну поширюється діяльність органів

громадської опіки, які керували роботою виховних будинків і притулків, лікарень тощо. В Росії створювалися також громадські організації, що займалися опікою дітей, які мали фізичні вади. Поступово справа опіки переходить у руки держави і громадських організацій, діяльність яких також регламентувалася державою.

Значну роль в організації опіки на українських землях відіграли земства, діяльність яких розпочалася в 60-х роках XIX ст. Дослідники встановили, що на початку XX ст. у підросійській Україні функціонували 14 854 добродійні заклади, які підпорядковувалися різним міністерствам і відомствам Росії. Розширення сфери опікунської діяльності викликав інтенсивний розвиток капіталізму і пов'язаний з ним розподіл праці, залучення жінок до суспільного виробництва, що призвело до створення дошкільних виховних закладів, які здійснювали опіку над дітьми під час праці матерів [1, с. 49].

Аналіз досліджень у галузі історії дошкільного виховання в Україні дає підстави зробити висновок про те, що в кінці XIX – на поч. XX ст. незначна частина української інтелігенції намагалася організувати заклади дошкільного виховання, відкривала приватні дошкільні заклади, дбали про підготовку фахівців з дошкільного виховання. Низький рівень розвитку дошкільного виховання пояснюється небажанням уряду займатися освітою і вихованням українських дітей, відмовою виділяти кошти на цю справу. Боротьба за національно-культурне відродження в другій половині XIX ст. привела до еволюції системи освіти й виховання в Галичині, свідченням чого є також створення першого українського дошкільного закладу-осередку опіки і виховання селянських дітей [4, с.23].

Перша світова війна призвела до кардинальних змін й в Європі. У зв'язку з розпадом Австро-Угорської та Російської імперій багато країн здобули незалежність і розпочали створення власних систем шкільництва та опіки дітей і молоді. Українські землі знову були розподілені між чотирма державами і розвиток соціальної опіки там відбувався по-різному. Спільним для всіх українських земель і країн, в склад яких вони входили, стало різке зростання чисельності тих, хто потребував опіки, що вимагала підвищення уваги до її організації і здійснення.

Перший Кодекс законів про сім'ю, шлюб, опіку та акти громадського стану в Україні прийнято у липні 1919 року. Він містив, зокрема, дві статті про усиновлення. Але в силу того, що на Україні почалися воєнні дії (наступ денікінських військ) цей перший Кодекс фактично не набрав чинності.

У 1924 році після створення СРСР, розпочалися великі кодифікаційні роботи стосовно нового сімейного законодавства. З'являється тенденція до передачі бездоглядних дітей на виховання до сімей трудящих та селян. У 1926

році приймаються нові Кодекси законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадського стану РРФСР та УРСР [2, с.31].

До Другої світової війни в Радянській Україні утвердилася цілісна система опіки і виховання дітей і молоді, яка охоплювала такі форми соціальної опіки, як дошкільні заклади, дитячі будинки, дитячі комуни, колонії праці. Важливу роль у здійсненні опіки над дітьми і молоддю відігравали загальноосвітня школа і заклади професійно-технічної освіти, які у 1940 р. були об'єднані в Міністерство трудових резервів. Вхідження Галичини до складу Радянської України у 1939 р. привело до перемін у всіх сферах суспільного життя, в т.ч. до ліквідації громадських організацій, а разом з ними і припинення соціальної опіки, яку вони здійснювали. В краї запроваджувалася система опіки, яка діяла в тодішньому Радянському Союзі.

У повоєнні роки разом з дітьми сиротами, яких осиротила війна, з'являється і, так звані, соціальні сироти, тобто діти-сироти при живих батьках. Причинами цього було, по перше, збільшення випадків позбавлення батьківських прав, а по-друге, цьому деякою мірою сприяв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року. Він, зокрема, скасував право одинокої матері звертатися до суду з позовом про встановлення батьківства та про стягнення елементів на утримання позашлюбної дитини та передбачив, що при реєстрації народження позашлюбної дитини в загсі вона записується за прізвищем матері, а по батькові – за її вказівкою.

В післявоєнні роки система соціальної опіки постійно вдосконалювалася, відкривалися нові типи навчально-виховних закладів. Цей період характерний тим, що суспільство прагнуло повністю взяти на себе всі питання соціальної опіки.

З часом в Україні створено цілісну систему опіки та виховання. В ній використовувалися різноманітні форми опікунсько-виховної праці, пристосованої до віку і сімейної ситуації дитини, а також до незадоволених потреб сім'ї і вихованця. Це були заняття, що організовувалися в школах для дітей, які потребують часткової опіки, в формі клубів і гуртків за інтересами, спортивних секцій, груп подовженого дня і т.п. Центральне місце в системі опіки в Україні займає сім'я, де виховання й опіка здійснюються природним способом через задоволення основних потреб дітей і створення відповідної виховної атмосфери, опертої на відповідних моральних взірцях і вартостях, любові і акцептації. У зв'язку з цим, головним завданням опікунсько-виховної діяльності, спрямованої на сім'ю, є формування педагогічної культури батьків, шляхом популяризації знань з педагогіки та психології розвитку дитини. Найкращім середовищем для виховання дитини, в тому числі і для дітей, позбавлених батьківського піклування, є сім'я. Тим більше, що прийняття дитини під опіку в сім'ю родичами або близькими померлих батьків з давніх-давен є традицією в українців [2, 20-21].

Термін «опікунська сім'я» вперше зустрічається в дисертаційному дослідженні В. Костіва (1987). Тут і пізніше автор визначає сім'ю як динамічну малу соціальну групу людей, які спільно проживають і поєднані родинними стосунками [3, с.86].

У педагогічній літературі в понятті «опіка» виділяються, з одного боку, умови, а з другого – дії, спрямовані на дітей і молодь. Поєднуючи їх одну цілість, можна сказати: опіка – це сукупність умов, які сприяють розвиткові дітей і молоді, а також сукупність зусиль, обов'язків і дій, здійснюваних для того, щоб зробити ці умови оптимальними використати їх доцільно для щонайповнішого розвитку дітей і молоді. Питаннями опіки займається спеціальна галузь педагогічної науки – опікунська педагогіка. Опіка склалася як форма пристрою дитини в сім'ю родичів, які не хочуть залишити його в біді, віддати в інтернат. Найчастіше опікун є пенсіонером, а це означає, що опікунські сім'ї потребують постійної індивідуальної підтримки і допомоги, навіть якщо вони про це не просять [6, с.45].

Практика свідчить, що досить часто родичі дітей, чий батьки померли, позбавлені батьківських прав, знаходяться у місцях позбавлення волі тощо, мають бажання залишити дитину в сім'ї. Але не всі родичі (здебільшого це бабусі, дідусі, дядьки та тітки) можуть матеріально утримувати таку дитину. Опіка, піклування ґрунтується на добровільних засадах і опікунські обов'язки виконуються опікунами безкоштовно. Опікун, піклувальник може отримувати пенсію за втрату годувальника або допомогу на дитину, яка перебуває під опікою. Звичайно, ці суми мізерні, і тому багато людей відмовляється від призначення їх опікунами, піклувальниками, і дитина направляється до переповнених державних закладів на повне державне утримання.

Висновки. Сучасні зміни в сім'ї обумовлені як закономірними зрушеннями у житті українського суспільства, так і окремими подіями, що серйозно деформує процес її розвитку. З одного боку, інститут сім'ї, як і все суспільство, зазнав значних змін, що сприяло подоланню кризи патріархальності сімейних стосунків, а з іншого – через непослідовність і не завершеність інновацій, що відбувається у сімейному середовищі, сім'я зіткнулась з новими проблемами, значною мірою втратила здатність виконувати життєво необхідні й традиційно притаманні їй функції. Звідси постає складна проблема поліпшення внутрішньо-сімейних взаємин, визначення оптимальних умов їхнього впливу на формування особистості дитини [5, с.18]. Подальший розвиток ця проблема знайде у розробці програми щодо роботи з опікунськими сім'ями в умовах загальноосвітньої середньої школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Завгородня Т.К., Лисенко Н.В., Мажец Д. К., Ступарик Б.М.. Опіка над дітьми в добу трансформації суспільного устрою: монографія / Заг. редакція Б.М. Ступарика. – Івано-Франківськ-Ужгород: «Мистецька лінія», 2002. – 152 с.
2. Карпенко О.Г., Янченко Т.В. Соціально-педагогічна підтримка дітей в Україні в історичному контексті: Монографія. – К.: НПУ, 2006. – 159 с.
3. Костив В.В. Нравственное воспитание подростков из неполных семей: Дис. к.п.н. – К., 1987.
4. Лохвицька Л.В. Становлення дошкільного виховання дітей на Україні (кінець ХІХ ст.) // Розвиток освіти в Україні (ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). – К., 1995. – С. 68.
5. Литвиненко С.А. Основи соціально-педагогічної діяльності: Навч. посібник для студ. вищих пед. навч. закладів. - Одеса: ПНЦ АПН 2007. - 187 с.
6. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей. (моніторинговий звіт) / Річард Картер. – К.: Логос, 2005. - 85 с.

АНОТАЦІЯ

Приходько Л.М. Історичний аспект та розвиток становлення опікунської сім'ї. У статті розглядається історичний розвиток опіки і виникнення опікунської сім'ї на території України, різновиди опіки у різні часи.

Ключові слова. Опіка, піклування, опікунська сім'я, родина.

АННОТАЦИЯ

Приходько Л.Н. Исторический аспект и развитие становления опекунской семьи. В статье рассматривается историческое развитие опеки и возникновение опекунской семьи на территории Украины, разновидности опеки в разные времена.

Ключевые слова. Опека, попечительство, опекунская семья, семья.

SUMMARY

Prikhodko L.N. The historical aspect of the formation and development of the custodial family. In the article we examine historical development of guardianship and origin of guardian's monogynopaedium on territory of Ukraine, variety of guardianship in different times.

Key words. Guardianship, guardianship, guardian's family, family.